

MIOHOS MÁRTA*

A Zichy-expedíció egészségügyi vonatkozásai Szádeczky-Kardoss Lajos útinaplója alapján (1895. Kaukázus, Közép-Ázsia)

A konferencia alap gondolatának szellemében egy 19. századvégi tudományos kutatócsoport tevékenységét és munkamódszerét ismerhetjük meg az idézett napló alapján. Az innovátor, gróf **Zichy Jenő** (1837–1906) Németországban jogot hallgatott, majd Fejér vármegyében főszolgabíró. A közgazdaság és az ipar érdekében kifejtett munkálkodása miatt „ipargrófnak” nevezik. Az Országos Iparegylet és az Általános Iparegylet elnöke (melyeket egyesít), sokat tesz az iparosoktatás megszervezéséért. Több külföldi utazást tett. 19 évesen **Széchenyi Béla** társaságában vadászott a Kaukázusban. 1866-ban Angliában a víz- és csatornahálózat kiépítését, Hollandiában az öntözést, lecsapolást tanulmányozta. Majd három ázsiai expedíció következett (1895, 1898 és 1900).

Milyen társadalmi közhangulatban tervezte meg ázsiai útját a családfakutató, a magyarok őstörténete iránt érdeklődő innovátor, Zichy Jenő? A 19. század sajátos hazafias légköre, értékek iránti elkötelezettsége, a közelgő millenáris ünnepek, valamint a hol romantikus, hol tudományos érdeklődésű őshazakutató elődök mindenképpen ösztönzően hatottak.

Meg kell említenünk az ógyallai születésű **Besse János Károly** (1765–1841), orientalistát, magyar világgárót, aki 1829-ben indult el Pest városából kockázatos útjára „Kawkáz hegyére”, hogy megkeresse a magyarok őshazáját, s az ott élő rokonainkat. Mecénása **Jankovich Miklós** volt. Útjáról Zichy öt jelentést küldött József nádornak. 8 évvel később Marseille-ben, francia nyelven adta ki nyelvészeti, néprajzi és földismereti tapasztalatait.

A közegészségi viszonyokról megemlíti, hogy a szép természeti környezetben lévő piszkos, szemetes utcák milyen visszatetszést váltottak ki. Elhitették a néppel, hogy a 20 évvel ezelőtti pestisjárvány az akkori hercegek fényűzése miatt szedte áldozatait. Az ő ottjártakor az Ararát felé vezető úton egy faluban felütötte fejét a pestis. A fertőzés gyanús terület határán embert és máhás-állatot egyaránt feltartóztattak és táborba zártak. Ő is vesztegzár foglya lett. Egy régi ispotály-épületben és a köré épített sátrakban helyezték el az embereket. A községben piszkos, nedves szobák voltak. Zichy úgy védekezett, hogy a folyóból ivott, s abban fürdött. Később egy „goromba modorú német kirurgus egészségügyi-tisztasági ellenőrzésnek vetette alá”.

Útleírását bizakodva fejezi be: reméli, lesz még hazaszeretettől fűtött, ki követi őt.

Széchenyi Béla és tudós kísérői – mint pl. **Lóczy Lajos** – 1877-ben indultak el kelet-ázsiai expedíciójukra.

* Semmelweis Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 1013 Budapest, Apród utca 1–3.

Zichy Jenő a kutatóútnak megtervezője, szervezője és egyben mecénása volt. Tanulmányútja egyik céljáról az Országos Casinóban (1895. március 31.) tartott előadást. „(...) azt akarom bebizonyítani, hogy a magyar törzs ...Krisztus születése előtti időtől kezdve a történelmileg ismert rajzásokig mindig a Kaspi (...), Fekete tenger, Volga és Don közti területen volt elterjedve. (...) Hunok és magyarok egynyelvű kaukázusi leszármazású népek valának”.

Különböző tudományágak kiváló tudós képviselőit választotta útítársul:

Dr. Szádeczky-Kardoss Lajost (1859–1935), a Kolozsvári egyetem magyar–történelem szakos professzorát, kiváló gyorsírót, **dr. Wosinszky Mór** (1854–1907) régészt, szekszárdi apát-plébánost, **dr. Bálint Gábor** (1844–1913) székely nyelvtudóst, a Kolozsvári egyetem keleti nyelvek tanárát, az ázsiai származású örmény **Csellingerián Jakabot**, aki orosz középiskola után Münchenben és Halléban végezte egyetemi tanulmányait. Tolmács, kapcsolatépítő és titkár volt. Később csatlakozott hozzájuk **Wuttke Károly** müncheni festő.

Körültekintően kellett útipoggyászukat is összeállítaniuk. Sátorok, nyári-téli ruházat, fegyverek, muníció, lovagló-, hegymászó felszerelések, minimális élelem, fényképezőgépek, fonográf, térképek, könyvek, egészségügyi tartozékok.

Az első Zichy expedíció tehát 1895. április 30-án indult, három és fél hónap alatt mintegy 20 000 km-nyi utat tettek meg vonaton, hajón, szekéren, lovon, tevéen, telegán (2 kerekű taliga), trojkán (2 tengelyre helyezett szűk teknő). Homoksivatagban, több ezer méter magas hegyeken, városokban, aulokban (kaukázusi nomád török népek törzsi szervezete, ill. sátoztábor). Zivatarban, esőben, jégesőben, 40 °C forróságban.

A kaukázusi népek, nyelvcsaládok egész sorát említi a napló: abaszgok, abazák, abházok, adigék, andik, avarok (Dagesztán), csecsenek (Groznyj), cserkeszek, dargok, grúzok (Tiflisz), kabardok (Nalcsik), karacsajok (Besse arról ír, hogy ősmagyaroknak tartották magukat) (Cserkesszk), kazárok, kubacsiak, lezgek, mingrélek, nogájok, oszétek, sabszugok, zikhek (Julianus barát útijelentésében is megtalálhatók).

Részesei voltak érdekes találkozásoknak, ünnepi szertartásoknak, hercegi fogadásoknak, s közben tudósították a hazaiakat, leveleket írtak a családtagoknak, pályatársaknak. Ezek a híradások megerősítik, kiegészítik a NAPLÓ bejegyzéseit.

Mindenki a maga tudományágával foglalkozott, „mert a legteljesebb tanulmány-szabadság uralkodott” – nyilatkozta hazatérésükkor Bálint Gábor nyelvész. Azt is elmondta, hogy ők nem az őshazát mentek keresni, hanem „az idegen tudósok által elmellőzött, vagy elhanyagolt adatokat” akarták megismerni, történelmi, régészeti és nyelvészeti ismeretekkel, összefüggésekkel gazdagodni.

Levéltárakban, múzeumokban kutattak, tudósokat kerestek fel, Zichy könyveket, néprajzi, régészeti, iparművészeti tárgyakat vásárolt. Ahol engedélyt kaptak, ott régészeti ásatásokat végeztek. A jeles nyelvész kutatásai összegzéseként úgy véli, hogy a Kaukázusból vándoroltak el a magyarok, legközelebbi kaukázusi rokonaink a kabardok.

Őstörténetünkre vonatkozó megállapításait nem sorolom, s nem vetem össze a korszak kutatóinak, napjaink történészeinek a vélekedéseivel, ez nem feladatom. Viszont megkísérlem összegezni az expedíció egészségügygel kapcsolatos megfigyeléseit a korabeli sajtóhíradások, leveleik, valamint Szádeczky-Kardoss Lajos négy füzetből álló napló-feljegyzései alapján. Mindezt **Schelken Pálma** jóvoltából tehetem, aki a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában lévő 400 oldalas, múlt századi, Gabelsberger-Markovits-féle gyorsírással, kézzel írott, helyenként igen nehezen olvasható szöveget megfejtette. Vannak ma már feloldhatatlan rövidítések, kibogozhatatlan mondatok, de 20 év kitartó munkája lehetővé tette, hogy ezt az egyedi kultúrtörténeti emléket megjelentethessék. (Magyar Őstörténeti Kutató és Kiadó: „A magyarság keleti gyökerei” könyvsorozat. Szaklektor-szerkesztő **dr. Erdélyi István**.)

A tisztálkodási lehetőségekről, az egészségi viszonyokról egy katonai gyógyszerész adott nekik felvilágosítást, útjuk legelején, a mai Krasznodárban (Jekatyerinodár). A szépfekvésű Batumi hosszúkás öblébe értek. A tengerparton szabadon fürödtek az asszonyok, lányok ingben, felállítás közben meztelenül látszottak, és nem messzire a férfiak, teljesen csupaszon. A fürdést veszé-

lyesnek mondják, mert nagyon meleg és piszkos a víz, mert a Csorok vize itt ömlik bele, s errefelé hullámzik a tenger. Itt, a környéken uszodák is vannak.

A Don vizében is –Rosztovnál – fürdőző alakokat láttak. Asszonyok is, fedetlen felsőtesttel ott guggoltak, mosták magukat, „*vállukat kannával öntözték*”.

Batumiban a bennszülöttek, törökök, grúzok, örmények, oroszok, s az európai kolónia kedélyesen él. A nyílt tengerben a szabad fürdözést élvezik: külön csoportban az asszonynépség, más csoportban a férfiak, katonák is százával *vetkőztek* minden restelkedés nélkül a nyílt tengerparton. Feltűnő a látvány, hiszen a „*keleti elzárkózottsághoz*” szoktak eddig.

Taskent felé a működő malmocskák szép látványt nyújtottak, de bő vizük piszkos. A völgyben lévő település már vízvezetékekkel van ellátva.

A törvényszéken a belépőknek is elhelyeztek egy *mosdótálat* kendővel, miután kezetmostak, haladtak beljebb (Szelencsuk).

A lakásbelső, szobabelső leírások mutatják, hogy igen kevés bútor között éltek – egy asztal, ágy „*és ibrik, az ülepet kimosni*”.

A *gyógyfürdőkről* többször tesz említést a leírás: Tifliszben (Tbiliszi) egy perzsa fürdőben, a szép, mozaikkal kirakott márványkádba állandóan csorog a meleg víz, a „*kénes oldat*”. Van hideg terasza, ülőkádja, amelyben meleg víz csordogál felül és alul. „*Mosakodó porcelánfekvőhely, ahol az embert egy beporozza és ugyancsak megdolgozza. Legérdekesebb a szappanozás. Egy felfújt tömlőből szappanbuborékot csinál*”, s abba vonja be az embert.

Pjatigorszki öt nagy hegy között fekszik, szép kénes fürdői vannak, melyek köszvényes és szervi bajokban igen hasznosak. A szomszédban vasas fürdő is látogatható, *ásványvize* könnyű, ízletes.

A déli Kaukázus legbájosabb pontjának nevezi a leírás Borzsom-fürdőt. A Borzsom folyó és a Csornaja Recska patak találkozásánál fenyvesek árnyékában a déli Kaukázus legszebb és leglátogatottabb fürdője rejtezik. 3–4000 fürdővendége van. 30 évvel ezelőtt az expedíciót vendégül látó nagyherceg atyja, **Mihály** nagyherceg alapította birtokán, s villatelkeket ajándékozott beépítésre.

Egy vadszőlővel befuttatott lovagvár formájú villában, bódító illatú gyönyörű hársfák árnyékában szállásolták el az expedíciót. Az itt-tartózkodás útjuk egyik legkellemesebb emléke.

Tekintsük át az *ivóvízre* vonatkozó naplójegyzeteket.

A Fekete tenger észak-keleti partján, Tonnelnaja vasútállomáson egy zöldre festett hordó volt kitéve két láncra kötött vödörrel, amelyből ittak az emberek, így terjesztették a betegséget!

Azt hitték, hogy a Kaukázusban jó vizet isznak, csalódnium kellett. Kutak nincsenek a falvakban, a Bakszánból isznak rettenetesen zavaros, piszkos sárga vizet, igen rossz ivóvíz, ők sehol sem fogyasztottak ezután belőle.

Bakuban az egész város petróleumszagú, a víz is ihatatlan.

Buchara felé az úton itatóhelyek vannak, kőből épült vályúk, mellette keskeny, mély kútból húzza az üzbég a piszkos vizet. „*2 kopjeket kap egy pár ló itatása után.*” A kocsisnak is ad vizet egy réztálból.

A városba jutva árnyas ligetben vannak a sátrak, középen egy ciszterna, kőfal között lépcsőkel. Esővíz van benne. A vízmerítők leszállnak és juhbőrből készült víztartályukba merítik a vizet egy bőr merítővel. Mikor tele van, bekötik, s úgy viszik tovább árulni. Ugyanilyen vízben mosnak, fürdenek az emberek és isszák. A bódékban keservesen borotváltak. Egyik doktor köpölyözött, és szívta a vért az egyiknek ereiből egy csőbe, és köpte ki egy tányérba.

Ó-Szamarkandban jegesvíz árusok tömlőkbe töltik a vizet. Egy réztányérban jég van, erre öntik a vizet, így adják el. Fagylaltot is csinálnak az utcán, késsel apró részekre faragják a jeget és összegyúriják valami mézfélével, s ezután bepakolják tört cukorfélébe, s pálcácskákra szurkálva árulják.

Kitűnő kép, amint egy vízárus bal karjában jegesvíz edényt tart, a jobbával rázza az apró török ivókészletet.

A *lepényárus* kosarában lángosok, rétesek vannak, mellette egy tálban zsír, abba mártogatott egy rongyot, azt csavarta ki a süteményekre, a körülötte guggolók vették és nagy élvezettel fogyasztották. A lepény igen ízlett, de a zsírmanipuláció elvette az ember kedvét.

Étkezéseikről megtudjuk, hogy erősen borsozott zöldséglevesekkel, hideg baromfi hússal, köleskásával, köleskenyérrel, falusias tehénsajttal, epres és édes birkasajttal, tejeles lepénnyel, mely „csömörletes”, nyárson sült birkával kínálják őket. Ez utóbbiról egyszer Wosinszky Mór úgy vélekedett, hogy „elmegy az étvágyunk, mert a mellettünk állva étkező hercegek markukkal nyúlnak tálunkba, s oda dobják vissza a leszopogatott csontokat”.

A puszták közepén rántottát ettek. A sivatagban tevetejjél készült kávét ittak. A legfőbb dolog a tea, mellyel gyomrukat is igyekeznek rendben tartani. Rum helyett tejjel, vagy citrommal fogyasztják.

Találunk utalást az *illemhelyekre* is. A kertben nagy kövekből összerakott négyszögű alacsony fészker, vastag gerendákból van a födele, és egy háromszögű lyuk, mellette elől egy gerenda van, melyre rá lehet ülni.

Bucharában az emír gyönyörű házában a szokásos piros háttérrel apró fülkék voltak a vízipipázóknak. Egyik oldalon teljesen üveges négy ajtó ablakokkal, felette kis szőnyeg, árnyékszék. Két széles székléc messzi egymástól, hogy csak felállni lehet rá.

Az orvoslásra már volt egy köpölyözés példánk. A *járványok, fertőzésveszélyek* több helyütt szerepelnek a Naplóban. Az utcán kitesztelt fehérképű bélpoklosok, kitett tányérral koldulnak, ujjuk 2-3 év alatt lerohad. Körülöttük gyerekek.

A Zerafsán vize hordozza az élősd *Filaria m...* nevű gilisztafélét, amely a bőr alatt megtelepszik. A tropikus éghajlatú, de nedves és egészségtelen tengeri gőzfürdőben, dél-nyugat Kaukázusban „*a malária bacilusait fogyasztjuk a 40 fokos melegben. A müncheni piktorunk kapta meg legelőször a lázat, de a chinin por csakhamar kigyógyította*”. Rosszabbul járt Wosinszky Mór, aki több napig küzdött a lázzal, a chinin porok, s a batui orvos sem tudott segíteni, csak a maláriás légkör elhagyása. A tengeren már jól volt.

Bucharában láttak egy *temetést*. Gyors tempóban, magas rudakon a vállukon vitték a halottat és énekeltek előtte. La Allah, il Allah mormolással kísérték igen sokan. A koporsó egyik felét készítik csak el, ebből is kiborítják a holttestet, s csak 1m mélyen helyezik el. Sárból faragott sírtetőzet van fölötte, igen sűrűn egymás mellett temetkeznek.

Az erkölcsökről nem idéztünk még leírást. Bucharában ragyogó színű, elől nyitott, három lábon álló selyemsátrakat lehetett bérelni. A városi aranyifjúság fő mulatsága, hogy meztelen lányokat, fiúkat táncoltatnak maguk előtt. Csakhogy veszedelmes mulatság, mert ha a főrendőr elkapja őket, a lányoknak és ifjúknak fejét veszik. Ha kivédik, 5–10 000 rubelért megválthatják magukat. Képet kapunk a nők helyzetéről, a lószőr-fátyollal elrejtett arcúakról éppúgy, mint a felkínálkozókról.

Moszkvai beszámolójukat a végére hagytam, 100 évvel ezelőtti élményeket idézek. Ahogy megpillantható, síkságon alacsonyan fekszik a város. Rét, erdő előtte, aranyos kupolák. Vidéke nem valami kulturált, sőt mocsaras, általában a látképe reménytelen, nagyot csalódtak. Sok a szemét és trágya, amelyben szegény emberek vájkáltak, keresgéltek, mint nálunk a kőbányai szemétdombon. A külváros ízléstelen színű házai roskadoznak, a kövezet majd kirázza a lelkiüket. A két szép formájú víztorony, a belső városrész fás sétányai, a színház épülete nagy benyomást tett rájuk. Verekedést, brutalitást, sok részeg embert mindennap láttak. A nép együgyű. Könnyű a kereset, sok a pénz, mindenki iszik, lopnak a villákban, nagy a romlottság, erkölcstelenség. A rendőrök sem bírják. *Az éjjeli lányok* ellepik a parkokat, varrólányok ingyen adnak. „*Gyalázatos élet folyik Moszkvában, gazdag milliomos nők szeretőket tartanak, diákokat, férfi metreszeket. Egy asszony kap a férjétől 500 rubelt, szeretőjétől 1000 rubelt, s ezen tarthatnak egy fiatal diákot. Ogyesszai kereskedőnk beszélte, hogy neki milliomos asszonyok a szeretői, ezek bármikor eljönnek hozzá a vendéglőbe. A férjek sokszor heteken át nem látják feleségüket és gyermekeiket, csak vasárnap. Metreszükkkel élnek.*”

Az expedíció szerencsésen hazatért. Szádeczkyt és Bíró Gábort a kolozsvári ifjúság ünnepélyes fáklyásmenettel fogadta.

Zichy Jenő Varsó és Krakkó érintésével tért vissza a fővárosba, a Váci utcai virágkereskedések feldíszített kirakatai az expedíciót köszöntötték. Nagy gyűjteménnyel tértek vissza, melyet a

millenniumi kiállításon mutattak be, majd Zichy azt a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Az út teljes költsége 60 000 forint volt. Mivel az Akadémia nem járult hozzá, teljes egészében Zichy fedezte.

Útjainak sommázatát, tudományos eredményeit megjelentette egy két- és egy négykötetes, gazdagon illusztrált, díszkötésű, igen reprezentatív kiadásban.

1899-ben a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja lett, s a kereskedelmi miniszter megbízta őt az 1900. évi Párizsi kiállítás magyar történelmi bizottságának vezetésével. **Virchow** ajánlására a berlini néprajzi és embertani társulat levelező tagjává választotta.

Az expedíció munkájának hazai visszhangjáról a történelmi igazság kedvéért meg kell említeni, hogy a Budapesti Szemle hasábjain **Herman Ottó** bizony elmarasztaló sorokat írt. A hazahozott anyagot nem tartja elsőrendűnek, nem tervszerű gyűjtés eredménye, a régészeti tárgyak elsősorban megvásároltak és nem rendszeres ásatások eredményei, a néprajzi gyűjteményt leíró dr. Jankó kifejezései nem szabatosak. A harmadik utat már jobban előkészítettnek tartja. Úgy véli, aki a magyarok nyomait akarja kutatni, az ismerje meg előbb itthon a magyarságot, mert különben nem tudja, hogy mit keres. Elmarasztaló szavai főleg Zichyt illetik. Elismeri azonban, hogy a gyűjtemény itthon mégiscsak értékes. Szép tett, hogy nemzeti gyűjteménynek adta. Rajzaik pedig igen hasznosak. Hát igen, nehéz dolga van egy innovátornak.

Wosinszky Mór is megírta keleti útja emlékeit. Ő már 1890-től az Akadémia, valamint a müncheni antropológiai társulat levelező tagja. Ezzel elsősorban a tíz évig folytatott sikeres Lengyel-i őskori telepet feltáró ásatásait ismerték el, melyekről kétkötetes mű jelent meg, ennek embertani függelékét Virchow írta. A nagy értékű lengyeli leletanyagot Wosinszky, **Apponyi Sándor** gróffal egyetemben Tolna megyének ajánlotta fel, megalapozva annak múzeumát, mely ma is az ő nevét viseli.

Ennek a kultúrtörténetileg igen jeles, a Kaukázus közelebbi megismerését szolgáló Naplónak 2000. évi megjelentetésétől mit várunk, mert igen, az őstörténészek, ősrégészek is várnak valamit. Azt, hogy figyelemfelkeltően ösztönző hatású lesz, s hogy **dr. Erdélyi István** régészt idézzem: irigykedve olvassák a sorokat, s egy tudományosabb expedícióról álmodnak. Bízunk benne, hogy a küszöbön álló jövő században, amikor már a Kaukázusban nem a fegyvereké lesz a döntő szó, újabb kísérlet történik a kapcsolatfelvételre.

Hozzáteesszük, várjuk a 21. század *innovátorait!*